

V. FŐNÉVI KIFEJEZÉSEK: HATÁROZOTTSÁG, NÉVELŐHASZNÁLAT, BIRTOKOS SZERKEZETEK

Egedi Barbara

1. Bevezetés

A fejezet több, az ómagyar főnévi kifejezések belső szerkezeti tulajdonságait érintő kérdéssel foglalkozik: elsősorban a határozottság szemantikai és szintaktikai jelenségét vizsgálja az ómagyar korban, továbbá javaslatot tesz az ómagyar és a mai magyar főnévi csoport strukturális különbségeinek modellezésére. Részletesen tárgyaljuk a mutató névmási módosítóval, illetve a birtokos kifejezéssel bővített konstrukciókat. Mivel a szórendi sajátosságok megértéséhez egyes változások teljes ívét érdemes megvizsgálni, a fejezet második felében középmagyar adatokat is figyelembe veszünk.

A fejezet alapvetően három nagyobb egységből áll: az elsőben (2. alfejezet) a határozott névelő kialakulásával, korai használatának jellegzetességeivel és ennek grammatikai vonatkozásaival foglalkozunk. Az ezt követő részben (3. alfejezet) tágabb perspektívából tekintjük át a referenciális azonosításra szolgáló stratégiákat az ómagyar korban, bemutatva, hogy a névelő fokozatosan, több lépcsőben grammatikalizálódott a határozottság nyelvtani kódolására, és a korai névelőt csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai magyar utódjától. Jelen fejezet abból az általános megfigyelésből indul ki, hogy nemcsak az (univerzálisnak tekinthető) szemantikai és pragmatikai értelemben vett határozottság nyelvtani kódolása nyelvspecifikus, hanem az is, hogy e szemantikai mező *mekkora részét* grammatikalizálja egy nyelv éppen határozott névelővel. Ez a tartomány ráadásul idővel módosulhat két nyelvallapot között, például egy adott nyelv története során előfordulhat, hogy a grammatikalizáció egyre nagyobb tartományban érvényesül, vagyis a névelő használata fokozatosan kiterjed. A korai kódexek névelőhasználatának, illetve az ezt követő szinkrón állapotoknak a vizsgálatával megkísérelhetjük a határozottsági paraméter grammatikai kódolásának fokozatos változását nyomon követni. Legkorábbi kódexeink alapján az első, biztonsággal rekonstruálható szinkrón nyelvallapot a 14. század vége – 15. század első fele, vagyis a kései ómagyar kor első fele. A korai kódexeken végzett kézi keresést és adatfeldolgozást automatikus korpuszvizsgálatokkal egészítjük ki, így nyerve teljesebb képet a korszak egészéről és a korszakon belüli változási folyamatokról.

A fejezet utolsó részében (4. alfejezet) a határozott névelő megjelenésének és több környezetben való elterjedésének strukturális következményeit tárgyaljuk. Áttekintjük a mutató névmási módosítót és a birtokos kifejezést tartalmazó főnévi kifejezéseket érintő változásokat a középmagyar korszakban. A főnévi frázis bal periferiájának átrendeződése ugyanis a mai szinkrón állapotig több lépcsőben történt, ahogy ezt a jellegzetes középmagyar szórendi minták tanúsítják.

2. Az ómagyar határozott névelő kialakulása és jellemzői

2.1. A határozott névelő kialakulása és forrása

A magyar nyelvtörténeti irodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a határozott névelő belső fejlődés eredményeképpen alakult ki (Simonyi 1914: 68–69, Klemm 1928: 317). A folyamat feltehetően a korai ómagyar korra, illetve a kései ómagyar kor első felére tehető, a névelő forrásaként pedig a főnévi mutató névmás kijelölő jelzős használata¹ állapítható meg (D. Máta 2003b: 419–420, I. Gallasy 1991, 1992).

Valójában persze nem egy elem teljes átalakulásával van dolgunk, hanem a mutató névmási módosító funkcionális kettéhasadásával: a névmási módosító megőrzi korábbi használati körét és formai tulajdonságait is, ugyanakkor olyan új környezetekben is megjelenik, amelyben az eredeti kategória nem fordulhatott volna elő. Ebben az új szerepkörben a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része (a deiktikus jegy) elveszik és használati kontextusa kiszélesedik. Ez a folyamat sok más nyelvben is adatolt, és híven példázza a tipikus grammatikalizációs mechanizmusokat (vö. Heine–Kuteva 2002: 2–3): a változás során a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része – jelen esetben a deiktikus jegy – elveszik (deszemantizálódás), az új elem szélesebb kontextusban lesz használható (extenzió/kontextus-általánosodás), és idővel az érintett elem morfológiai és fonológiai felépítése is egyszerűsödik (dekategorizálódás és erózió/fonetikai redukció). Bár ez utóbbi csak a középmagyar korszakban, az ún. determinánsduplázás elterjedésével válik nyilvánvalóvá.

2.2. Az egyértelmű elkülönítés problémája

Az ómagyar szövegekben nem mindig tudjuk megállapítani, hogy az egyes esetekben még mutató névmással (1a), vagy már névelővel (1b) van-e dolgunk.

- (1) a. az kaput b. az kaput
 'azt a kaput' 'a kaput'

¹ Ebben a fejezetben a *Strukturális magyar nyelvtan* Morfológia kötetében (Bartos 2000) használatos mutató névmási módosító (MNM) kifejezést fogjuk alkalmazni.

A probléma abból adódik, hogy a névelős szerkezet és a mutató névmási módosítóval ellátott főnévi kifejezés a felszínen még egybeesik, a névmási módosító még nem veszi fel az esetragokat. Az egyértelmű elkülönítést a mai olvasó számára olykor megnehezíti az a tény is, hogy a két elem funkciójában átfedés lehet, mivel a diskurzusszereplő ismertségét, azonosíthatóságát jelzik abban az értelemben, hogy „már szó volt a dologról” (anafora). Feltételezhetjük természetesen, hogy az (1) alatti kifejezéseket eltérő intonációval ejtették és a névelőként funkcionáló elem elhangsúlytalanodott, de erre az írott szövegek aligha szolgáltathatnak bizonyítékot (esetleg utalhatnak rá a névelő hasonuló / gemináló írás-módjai, illetve a főnévvel való egybeírása, vö. I. Gallasy 1992: 718 és 721–722).²

Az egyértelmű elkülönítés problémája arra indított egyes szerzőket, hogy egyfajta fokozatosságot, átmenetiséget feltételezzenek a grammatikalizációs folyamatban. Ennek értelmében az ómagyar névelő nem volt „teljesen kifejelett” (I. Gallasy 1992: 739), ezért inkább egyfajta névelő-előzményről, illetve átmeneti vagy kettős természetű (névmás-névelő) szófajról beszélhetünk (vö. Bakró-Nagy 1999: 7, I. Gallasy 1991: 461–465, 1992: 716–719 és *passim*). Ha az elemzés szintjén még indokolható volna is ez a fajta óvatosság, az már erősen kétséges, hogy a korszak beszélői sem különítették el egyértelműen a két elemet. A források írásos volta nehézségeket támaszt a mai olvasó elé, de az egykorú beszélők megfelelő intonációs eszközökkel következetesen elkülöníthették a kétféle használatot.

A felszíni szórend egybeesése távolról sem jelenti a grammatikai különbség hiányát. Az átmenetiség látszata abból fakad, hogy a névelő azonosítására szolgáló eszközök korlátozottak és a *látható* formai kritériumok sajnos nem elégségesek. A mutató névmás ugyan ragozható önálló használatában, de főnév előtti módosítóként egyalakú marad, azaz számosság és nyelvtani eset tekintetében morfológiailag jelöletlen (vö. (1)); a névelővel kiterjesztett ragozott mutató névmás módosító szisztematikus megjelenése (*azt a könyvet* szerkezet) csak a középmagyar korra tehető (lásd alább). A névelő hangsúlytalan ejtése mint formai kritérium, nyilvánvaló okokból nem ellenőrizhető, így nem is igazolható vagy cáfolható. A névelő anaforikus használata pedig szintén nem elégséges kritérium az elkülönítésre, hiszen egy mutató névmás is lehet pusztán anaforikus szerepű a szövegben. Érdekes megjegyezni, hogy nagyon hasonló elkülönítési problémák figyelhetők meg olyan nyelvekben, ahol a névelő kialakulása az írott források korszakára tehető, és egyazon forma szolgál több funkció betöltésére. Lotte Sommerer disszertációjában (2011: 183–209) hét kritériumot vezet be a „névelőség” meghatározására, de vizsgálatai arra az eredményre vezetnek, hogy az óangol névelő elkülönítésére ezek többsége alkalmatlan vagy egyáltalán nem konklúzív.

² Az intonáció kapcsán felmerült, hogy a szófajváltást elősegítette a beszédbeli elhangsúlytalanodás (D. Mátyai 2003b: 420). Ha el is fogadjuk egy hangsúlytalan alak meglétét, illetve megjelenését, az ok-okozati sorrend akkor is fordítva áll fenn: a funkcióváltás (vagy „szófajváltás”) okozta az új kategória hangsúlyozásának megváltozását és nem az elhangsúlytalanodás okozta a szófajváltást. Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő új szerkezeti helyét tükrözheti, vagyis azt, hogy egy frázisértékű önálló morfémából kiejtett szintaktikai fejkategória jött létre (lásd 2.4.), hiszen az intonációs frázisok kiosztása, a karakterdallamok indítása szoros összefüggésben áll a mondattannal.

A következőkben egyrészt bemutatjuk, hogy rendelkezésünkre állnak olyan eszközök, amelyek szemantikai alapon elkülöníthetik a névelő kategóriáját, az ómagyar kor legkorábbi összefüggő szövegeimlékeitől kezdve, másrésztől amellelt érvelünk, hogy grammatikai értelemben véve egy teljes mértékben kialakult névelőről és névelős szerkezetéről beszélhetünk, amelynek előfordulása szabályokkal következetesen leírható és csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától és a mai magyarra jellemző „túldetermináló” szerkezetektől.

2.3. A névelő azonosítása

Ahogy fent megállapítottuk, pusztán formai és disztribúciós alapon nem lehet egyértelműen azonosítani a határozott névelőt az ómagyar korban, de szerencsére léteznek olyan szemantikai kritériumok amelyekre mégiscsak támaszkodhatunk e korai névelők és a mutató névmási módosítók elkülönítésékor. Univerzálisan megfigyelt jelenség ugyanis, hogy a határozott névelő előfordul olyan környezetekben is, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg (Himmelman 2001: 833–834). Ilyen környezet például az ún. tágabb szituációs használat, amelyben bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk.³ Kizárólag a névelőre jellemző az ún. asszociatív-anaforikus használat is, melyet a (2) alatti példa illusztrál:

(2) Ma este mutatják be a Diótörőt. **A jegyek** mind elkeltek.

Míg a tágabb szituációs használatban a névelő megjelenése – úgy tűnik – még nem feltétlenül kötelező (lásd 3.2.1), az asszociatív-anaforikus használatokra bőven találunk példát a legkorábbi ómagyar szövegekben is. Ezekben az esetekben tehát a névelői helyzetben álló morféma még véletlenül sem értelmezhető mutató elemnek. E speciális kontextusok kimutatásához szükségszerű a tágabb szövegekörnyezet ismerete, így a legkorábbi biztos példák az első összefüggő, elbeszélő formájú szövegeimlékből, a Jókai-kódekből idézhetőek. A (3) alatti mondatban *a kapu* említése látszólag előzmény nélküli, mi több, épületről sem esik szó, ellenben a történet elején megtudjuk, hogy Szent Ferenc társaival Spoletanóba érkezik, ahol letelepszik egy időre. Lehetséges lakhelyük bejárati kapujára tehát értelemszerűen csak asszociálunk. (4)-ben a *prédikálás* mint cselekvés vezet be a *prédikálószerék* referensét a diskurzusbba. Az (5) alatti esemény előzményszövegében pedig nem esett ugyan szó *tűzről*, annál inkább házról, szobáról és terített asztalokról, melyek alapján természetes módon asszociálhat az olvasó a tűzhely jelenlétére is.

(3) Tertenek hogy nemy ygen zepp hews (...) yewue **az kappura** es czergete (JókK 14)

³ Vö. I. Gallasy (1992: 725) *prezentálás* fogalmával, amely az általánosan ismertnek tekintettség nyelvi jelölésére szolgál.

- (4) De zent fferencz meglewle frater rufent ky ýmmaran kezdetuala p(re)dicalny (...) Es tehat zent fferencz fel haga **az p(re)dicalo zekbe** (JókK 58)
- (5) alazatost leewle **a tewz** mellett (JókK 84)

A határozott névelő általánosan elfogadott szemantikai funkciói mellett (mint amilyen az egzisztenciális preszuppozíció és egyediség jelölése) pragmatikai szempontokat is figyelembe kell venni a névelőhasználat vizsgálatakor. A névelővel ellátott entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (az épp említett, látott stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan létezőnek elfogadott és/vagy egyedi jelenségek), végeredményben csak az a fontos, hogy a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban jelen legyen, azaz ők osztozzanak ezen a halmazon, illetve asszociációs hálón. Egy entitás egyedisége, azonosíthatósága mindig csak ezen az adott halmazon belül kell hogy fennálljon, ezért a szemantikai kritériumok mellett a beszédhelyzetre, a pragmatikára is hivatkoznunk kell (Hawkins 1991).⁴

Az ómagyar nyelvemlékek többsége latinból készült fordításokat tartalmaz, és ez a tény különös jelentőséget kap a következetesen használt ómagyar névelő megléte melletti érvelésben. A forrásnyelvben ugyanis nincs határozott névelő, tehát a fent bemutatott speciális környezetekben biztosan nem találunk determinánst a latin szövegben – megállapítottuk ugyanis, hogy mutató névmási módosító nem töltheti be ezeket a funkciókat. Az ómagyar kódexekben azonban nemcsak ott találunk főnév előtti determinánst ahol a latin eredeti ezt indokolja, hanem számos más helyzetben is, ahogy ezt az 1. táblázat is illusztrálja. A táblázatban egy tetszőlegesen kiválasztott kis szövegrészben, a Münchener kódex Máté-evangéliumának 3. fejezetében szereplő determinánsok figyelhetők meg (lásd az „ómagyar” jelzetű oszlopot), összevetve a latin szöveg megfelelő helyeivel.

1. táblázat. Determinánsok és latin megfelelőik (MünchK, Máté 3. fejezet)

locus	névelő		mutató névmási módosító	
	ómagyar	latin	ómagyar	latin
3:1			a napokban	in diebus autem illis
3:4			ez Jánus kedig	ipse autem Johannes
3:7	a	∅		
3:7	a	∅		
3:9			e kövekből	de lapidus istis
3:10	a	∅		
3:10	a	∅		
3:10	a	∅		
3:12	a	∅		
3:16	a	∅		
össz.	7		3	

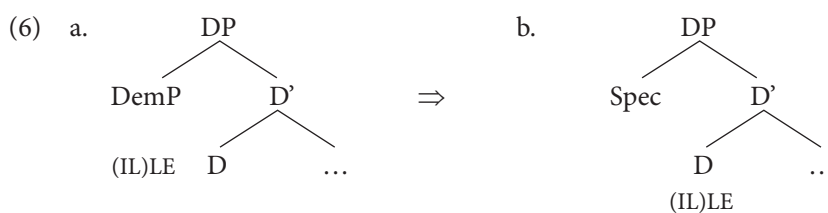
⁴ Hasonló megközelítésmódokhoz lásd még Westerståhl (1985) és Roberts (2003) elemzéseit.

Az a tény, hogy a névelő nagy számban jelenik meg olyan helyeken, ahol a latinban egyáltalán nincs determináns, azt mutatja, hogy az ómagyar főnévi szerkezet szintaxisa jelentősen *eltér* a latintól. A határozott névelő a határozottság mondattani kódolására szolgál, így az ómagyar grammatika szabályai szerint használata kötelező, hacsak a főnévi kifejezés referenciális azonosítása nem valósul meg valamely más módon (ennek részleteit lásd a 3. alfejezetben).

2.4. A határozott névelő megjelenésének szintaktikai modellezése

A névelő kialakulásával foglalkozó nyelvtörténeti szakirodalomban azzal a véleménnyel találkozhatunk, hogy az előzmény-szófaj és az újonnan kialakult névelő között, pontosabban az ezeket az elemeket tartalmazó szerkezetek között nincs grammatikai különbség, csak funkcionális (vö. Bakró-Nagy 1999: 7, I. Gallasy 1992: 721–722). Ebben a fejezetben azonban amellet érvelünk, hogy az ómagyar kori szinkrón állapotban valójában két homofón elem él egymás mellett, melyek grammatikai különbsége különböző szerkezeti pozíciójukban nyilvánul meg a főnévi kifejezésen belül. A mutató névmási módosító funkcióhasadásával egy időben azonnal megváltozik az így létrejött névelős szerkezetek belső felépítése is, és pontosan ez a strukturális átrendeződés képezi a grammatikalizálódás alapját.

A mai magyar szinkrón állapotra vonatkozó kutatásokban a főnévi szerkezetek felépítésének generatív nyelvészeti modellezése bő tárgyalást kapott (*inter alia* Szabolcsi–Laczkó 1992, Szabolcsi 1994b, Bartos 2000, 2001, É. Kiss 2000), míg a korábbi nyelvfázisokra nem igazán készült hasonló elemzés.⁵ A nemzetközi szakirodalomban azonban már foglalkoztak hasonló kérdéssel, hiszen a névelő kialakulása több nyelvben is adatolható. Az újlatin nyelvek névelőinek kialakulásával kapcsolatban például Giuliana Giusti (2001: 167) tett javaslatot a latin *ille* újraértelmezéséről:

⁵ Kivételt képez Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata a határozott névelő kialakulásával kapcsolatban. Eszerint a folyamat szoros összefüggésben áll a birtokos szerkezetek tipikus határozottságával és az önálló, determinálásért felelős D pozíció tulajdonképpen egy korábbi D/Agr funkcionális kategória kettéhasadásának eredménye. A határozott névelő kialakulásával foglalkozik Bakró-Nagy Marianne is (1999: 8–9), aki szintén a birtokos szerkezetekkel hozza kapcsolatba a névelő elterjedését, illetve a névelő határjelölő funkciójával a névmási birtokosok előtt. A javaslat kritikai tárgyalásához lásd Egedi (2011a: 41–42).

Az ábra azt illusztrálja, hogy az eredetileg névmási szerepű latin *ille* első szótagja lekopik, és szerkezeti fejként értelmeződik át. Az újítás lényege, hogy a determináns nem mozgatással kerül a határozottságért felelős determinánsi frázisba (DP), hanem közvetlen beillesztéssel. Ez az elem válik a határozottságot kódoló D fej alapértelmezett megjelenítőjévé.

Ez a fajta újraelemzés, amely a magyar névelő kialakulását is jól modellezi, tökéletesen megfelel a minimalista szintaxiselmélet egyik univerzális gazdaságossági elvének ('Head Preference Principle' van Gelderen 2008), amellyel számos történeti jelenség magyarázható: eszerint a beszélők olyan szerkezetek építését preferálják, ahol egy adott elemet közvetlenül illeszthetnek (*merge*) egy fejpozícióba, ahelyett, hogy mozgatással vinnék a kívánt konfigurációs helyzetbe.

A (6a) és (6b) alatti szerkezetek valószínűleg sokáig élhettek párhuzamosan egymás mellett, csakúgy, ahogy az ómagyar mutató névmási módosítóval ellátott, illetve a névelő szerkezet is. A felszínen egybeeső, és ezért potenciálisan mégiscsak kétértelműséget okozó szerkezetek együttesének feloldására az újlatin nyelvekben egy új mutató névmási sor alakult ki, míg a magyarban egy egészen más stratégia, egy determinánsduplázó szerkezet kialakulását figyelhetjük meg. Ennek tárgyalása azonban a 4.1. alfejezet témáját képezi.

3. Referenciális azonosítás és névelőhasználat

3.1. A határozottságról

A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelvspecifikus. A világ számos nyelvében nincs határozott névelő, ami nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvek ne tudnák kifejezni a határozottságot, specifikusságot szemantikai értelemben. A határozottság azonosíthatóságot jelent: a beszélő azt jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része. Az azonosíthatóság szemantikai kategóriája prototipikusan megvalósul nyelvtanilag is, de egyáltalán nem minden nyelv kódolja ezt a jelenséget névelővel. A névelő csak a fent említett szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amit nem minden nyelv hasznosít (vö. Lyons 1999, főleg az 1. és a 7. fejezet; a határozottság nyelvi jelenségéhez és meghatározásához lásd még Alexiadou et al. 2007: 51–157, ill. Abbott 2004).

Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mezőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv (pl. a határozott névelő használata bizonyos nyelvekben csak az anaforikus funkcióra korlátozódik, míg egyéb amúgy tipikusan határozott környezetekben elmarad), sőt, ez a tartomány idővel módosulhat két nyelvállapot között, így egy adott nyelv története során például a grammatikalizáció egyre nagyobb tartományban érvényesülhet, és a névelő használata fokozatosan kiterjedhet (Lyons 1999: 336–337).

A névelővel nem rendelkező nyelvekre azért szokás gyakran egy üres D kategóriát feltételezni, mert az egyik elterjedt – többek között Szabolcsi Anna által képviselt – meg-

közelítés szerint a determinánsnak alárendelő szerepe van, ez teszi a főnévi kifejezést komplementummá/argumentummá. A pusztán főnévi kifejezés alapvetően predikátum természetű, ezt a determináns vagy a D fej horgonyozza le a való világra, az argumentumság pedig a referencialitás szintaktikai leképezése. Eszerint tehát a strukturális D pozíció felelős a referencialitásért, a névelő csak ennek (nem kötelező) grammatikalizációja.⁶

Feltételezzük, hogy a névelő megjelenése előtt, a magyar nyelvben ugyanúgy jelen volt a (szemantikai és pragmatikai) határozottság kódolásának és dekódolásának eszköze, csak jelentősen különbözött a mai rendszertől. Fejezetünkben azonban most arra koncentrálnunk, hogy a magyar nyelv korai névelőhasználatát a lehető legpontosabban feltérképezzük, és a mai magyar szabályoktól eltérő viselkedését kielégítően megértsük.

3.2. Névelőtlen határozott kifejezések a kései ómagyar kor első felében

A névelőhasználat már a legkorábbi összefüggő szövegemlékektől kezdve kimutatható, de tagadhatatlan, hogy használta első látásra kissé bizonytalanok tűnik, illetve erős ingadozást mutat. Kimutattuk, hogy a latin forrásszövegek névelőtlen főnévi kifejezéseit a magyar fordítás feltűnően gyakran látja el determinánsokkal, de be kell látni, hogy igen magas azoknak az eseteknek a száma is, ahol mai nyelvérzékünk megkívná a névelő jelenlétét a főnév (és módosítói) előtt, az mégis elmarad. Vajon az oly sokszor hivatkozott ok, a latin nyelv hatása lenne e furcsaság mögött? Vagy a névelő megjelenése és elmaradása egy kevésbé értett ómagyar szintaktikai szabálynak engedelmessé válik? Van-e rendszer a névelőhiányban?

A nyelvtörténeti kézikönyvekben megjelenő kissé túl általános képet a névelőhasználat ingadozásáról okozhatja a különböző korszakból származó források egyidejű vizsgálata. Megállapítottuk, hogy a névelőhasználat a szemantikai és pragmatikai értelemben vett határozottság nyelvtani kódolásának csak az egyik módja, és hogy e szemantikai mező mekkora részét grammatikalizálja egy nyelv éppen határozott névelővel, az két nyelvváltozat között is változhat. Mivel minden jel arra mutat, hogy a magyarban a névelő használata fokozatosan terjed, érdemes volna e változást lépcsőzetesen modellezni.

A folyamat (adatolható) kezdőpontjaként az első kódexek szöveganyagához kell nyúlunk, hiszen ezek a kódexek szolgáltatják – a kései ómagyar kor legkorábbi szövegeiként – az első olyan hosszabb, összefüggő, elbeszélő nyelvemlékeket, amelyekben a névelő használatát igazán érdemes vizsgálni.⁷ A nyelvhasználat területi és társadalmi eltéréseit

⁶ A D kategória, a DP hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou (2007: 51–157), sok helyen támaszkodva Lyons (1999)-re. A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekintéssel) lásd például Abbott (2004: 122–149).

⁷ Az Árpád-kori kis szövegemlékek sajnos ilyen alapon nem jól vizsgálhatók, mivel túl rövidek, nem alkotnak egységes korpuszt, sem időben, sem térben, néha datálásuk is problematikus, töredékesek, esetleg koherens szövegnek sem igazán tekinthetők (vö. Gyulafehérvári sorok). A névelőgyanús esetek száma egyébiránt sem túl magas: a Halotti beszédben három determináns értelmezhető névelőként,

nemigen tudjuk ebben a korszakban figyelembe venni, de az egyes kódexek névelőhasználatára egységes, zárt korpuszeredményeket produkálhat, és így felállíthatunk valamiféle időbeli sorrendiséget az egymást követő szinkrón nyelvállapotok feltérképezéséhez.

A vizsgálat tehát értelemszerűen a legkorábbra datálható kódexektől indul, azaz a Jókai-kódex és az ún. Huszita Biblia névelőhasználatát tekinti át. Ezek a források őrzik leg-hívebben a 14. század végének és 15. század első felének nyelvi állapotát, legalábbis a vallásos irodalmat rögzítő, írásos regiszterben.

Mivel a korai névelőhasználat abban tér el a maitól, hogy jóval szűkebb tartományban érvényesül, valójában a névelő *hiányát* kell megvizsgálni, vagyis az olyan határozott leírást tartalmazó kifejezések tulajdonságait, amelyek valamilyen okból még nem tartalmaznak névelőt. A hiány kimutatását viszont gépi alapú keresés nem igazán mozdítja elő, így az elektronikus korpusz felhasználhatósága meglehetősen korlátozott ezen a téren; a hagyományos kézi feldolgozás célravezetőbb. Az alább következő elemzés főleg a Jókai-kódex szövegére és a Müncheni kódex Máté-evangéliumának szövegére támaszkodik, illetve felhasználja Imre Samu alapos és kimerítő tanulmányát (1953) a Bécsi kódex névelőhasználatáról. A bibliafordításokat tartalmazó források különösen alkalmasak egymást követő nyelvfázisok összevetésére a szövegek műfajából adódó tartalmi konzervativizmus miatt.

A mai magyar szerkezetek egy része egyértelműen túldeterminál, hiszen egynél több eszközzel is kódolja az adott főnévi frázis határozottságát, pl. *ez az ötlet, az az ötlet, az én ötletem, Hugónak az ötlete* stb. Sőt, ma a névelő megjelenhet tulajdonnevek mellett is (ún. expletív névelőhasználat), pl. „Jön *a* Hugó is!“. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a korai kódexek névelőhasználat szempontjából „logikusabbak”: a névelő csak akkor jelenik meg, amikor ténylegesen szükség van a determináltság külön jelölésére, mivel egyéb eszközök nem teszik lehetővé a szemantikai/pragmatikai határozottság (a referenciális azonosíthatóság) értelmezését.⁸ Feladatunk ezért a névelő hiányának, azaz a „hiány grammatikájának” megértése és fokozatos változásának nyomon követése. Következzenek tehát azok az esetek, amelyekben a határozottság szemantikai és pragmatikai kritériumai fennállnak ugyan, vagyis egy határozott főnévi kifejezéssel állunk szemben, a névelő mégis hiányzik.

továbbá a Königsbergi töredék és a Gyulafeérvári sorok is tartalmaznak egy-egy lehetséges esetet. Ezek részletes bemutatásához és elemzéséhez, szakirodalmi összefoglalóval, lásd Benkő (1980: 258–260). Benkő Loránd maga is kifejezi kételyeit azzal kapcsolatban, hogy ennyi és ilyen jellegű adat alapján lehet-e határozott véleményt alkotni a határozott névelő használatáról a kérdéses korszakban.

⁸ Hasonló, részben egyező megfigyelések a szakirodalomban is fellelhetők. *A magyar nyelv történeti nyelvtanának* vonatkozó fejezeteiben, I. Gallasy Magdolna a korai és a kései ómagyar korra is feldolgozza a névelő-nélküliséget. A korai ómagyar korra megállapítja (I. Gallasy 1991: 471–473), hogy a „névelő-előzmény nélküliség” a tulajdonnév jellegű szavakkal és a birtokos kifejezésekben jellemző. A kései ómagyar korra vonatkozó fejezetében (1992: 734–737) pedig úgy fogalmaz, hogy bár a határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény, a már eleve határozott főnévi szerkezetek mellett is – nem következetesen – megjelenik a határozott névelő. Itt egyrészt a tulajdonneveket, tulajdonnév jellegű szavakat tárgyalja, másrészt a valamilyen grammatikai eszköz következtében (is) határozott főneveket, szerkezeteket (főleg a birtokos szerkezetet).

3.2.1. Tulajdonnevek és az inherensen egyedi nevek

A névelő rendszerint elmarad a tulajdonnevek előtt, ezek ugyanis speciális lexikális tulajdonságokkal rendelkező főnevek: merev jelölők, vagyis inherensen referenciálisak és közvetlenül azonosítanak egy individuumot (Kripke 1972; vö. Kiefer 2000: 161). Akárcsak a mai magyarban, az ómagyarban is névelő nélkül álltak többek között a személynevek és bizonyos földrajzi nevek.⁹

Az ómagyar lexémák egy csoportja, tipikusan egyedi referenciájú entitások leírásai, a tulajdonnevekhez hasonlóan viselkednek és nem tűrik a névelőt, holott a mai magyarban már egyértelműen köznevek. Ilyen (adott kontextusban) egyedi referenciájú, ezért könnyen azonosítható tulajdonnévszerű főnevek például a Bécsi kódexben: *isten, úristen, atyaisten, úr, király, királyné* (Imre 1953: 352–353).¹⁰ Megfigyeléseink szerint lexémák egy hasonló osztálya található a Jókai- és a Müncheneri kódexben is, pl.: *isten, úr, szűz, menny, próféta, evangélium* stb.

E lexémák különleges viselkedését jobban megérthetjük, ha különbséget teszünk a szemantikai és pragmatikai értelemben vett egyediség között: a szemantikai értelemben, vagyis *inherensen egyedi* nevek a beszédhelyzettől/szöveggörnyezettől függetlenül is egyedi referenciával rendelkeznek, ezért egyértelműen azonosíthatók, akárcsak a kanonikus tulajdonnevek. Ilyen lexémák pl. *a nap, a föld, az isten* stb., amelyek mellett tulajdonképpen redundáns a határozott névelő használata.¹¹ A korai kódexekben ezek még rendszerint determináns nélkül állnak.¹²

- (7) Mend èz ke(dig) löt hog bêtèllèsednec mēl mondatot Ø vrtol Ø p(ro)pheta miat mōduan Ime Ø zūz val fiat o mēheben & zūl (MünchK 8va)
- (8) A napot ke(dig) es az idot sènki nē tugga sem Ø mēn^c angali sem Ø fiu hanēčac Ø afa (MünchK 30rb)
- (9) Azert véuē Ø kiral a gýrot o kèzébøl (BécsiK 56)
- (10) Ez keppen yrgalmaz neked Ø ysten (JókK 35)

⁹ A mai budapesti köznyelvi informális nyelvhasználatban meglehetősen gyakoriak a névelőzött személynevek, de az ómagyar forrásokban nemigen találkozunk ilyenekkel. Igaz, ilyen jellegű összevetésre legfeljebb a korszak végére datálható magánlevelek lennének alkalmasak.

¹⁰ Például a „király” szó 166 névelőtlen előfordulásával 10 olyan eset áll szemben, amikor már megjelenik a határozott névelő (Imre 1953: 353).

¹¹ Az inherensen egyedi nevekről és további lexikális fogalmi osztályokról lásd Löbner (2011).

¹² Amennyiben a korai ómagyar kori Königsbergi töredék *az ysten* adatát névelős szerkezetnek tekintjük, furcsa módon pont ez az igen korai adat mond ellent az általánosításnak. A névelős értelmezés mindazonáltal e helyen még nem egyértelmű, vö. Benkó (1980: 259).

E lexémák némelyike már a korai kódexekben is ingadozást mutat a névelőzés terén, és többségük mára teljesen köznevesült. Már az ómagyar korban is megfigyelhető, hogy jelzővel bővített szerkezetekben ezekkel a főnevekkel gyakrabban fordul elő a névelő, mint a kanonikus tulajdonnevek (pl. személynevek) mellett (Imre 1953: 357).

Névelőt használó nyelvekben gyakran megfigyelték, hogy a tulajdonnevek előtt rendszerint nem jelenik meg determináns. Mivel a formális szintaktikai alapú megközelítések szisztematikus összefüggést feltételeznek a referencialitás és az ún. D pozíció kitöltése között, ez a jelenség némi magyarázatra szorul. Az újlatin nyelveken végzett vizsgálatai során Giuseppe Longobardi (1994) arra a következtetésre jutott, hogy ezek a főnevek szükségszerűen maguk emelkednek a D pozíciójába. Longobardi azt is megállapítja, hogy a germán és az újlatin nyelvek különböznek a D fej parametrikus erősségében,¹³ amely jellegzetes szórendi eltérésekben nyilvánul meg: míg az újlatin nyelvekben az inherensen referenciális főnevek (módosítóikat megelőzve) nyíltan felmozognak a D pozícióba, az angolban és egyéb germán nyelvekben ez a művelet rejtetten megy végbe. Az ómagyar helyzet a felszíni szórend alapján a mai angolhoz hasonlított, míg a mai magyar inkább egy harmadik típust testesít meg (vö. Longobardi 2001: 590): a névelőnek mindenképp meg kell jelennie a szerkezet élén, azaz tetején, amikor a főnevek egy alacsonyabb szinten maradnak a szerkezetben, így a mai magyar jelzős szerkezetekben a névelő tulajdonnevekkel is kötelező (vö. „Jövő héten Toscanába utazunk” vs. „Jövő héten a napfényes Toscanába utazunk”), míg az angolban például opcionális.

3.2.2. Generikus olvasatú főnévi kifejezések

A generikus olvasatú főnévi csoportok nem individuumokra, hanem egy egész fajtára referálnak. A mai magyarban kötelezően névelővel járnak, az ómagyar itt vizsgált nyelvszakaszában azonban többnyire nem ezt tapasztaljuk. Simonyi Zsigmond (1914: 70) és Klemm Antal (1928: 318) is másodlagos fejleménynek tartja a magyarban a névelő megjelenését „az egész fajra való rámutatás” esetében. A Bécsi kódexet vizsgálva, Imre Samu (1953: 353–354) is felhívja a figyelmet a generikus olvasatú főnevek előtti névelőhiányra egyes és többes számban is. Úgy tűnik tehát, hogy korai kódexeinkben a határozott névelő megléte/hiánya viszonylag szisztematikusán tükrözte a generikus és egyedi olvasat közötti különbséget.

Komoly problémát jelent azonban, hogy a generikus olvasat nehezen tesztelhető: hogy mi lehet egy fajta, azt a beszélőközösség tudása (és nem a nyelvtan) határozza meg, továbbá kontextusonként is változhat. Mivel zárt korpusszal rendelkezünk, a klasszikus tesztek

¹³ A generatív nyelvészet formális szintaxismodelljében a felszínen megjelenő szórendek gyakran ún. mozgatási műveletek eredményeként állnak elő, ez utóbbiakat pedig alapvetően különböző szintaktikai jegyek ellenőrzési kényszere váltja ki (pl. egyeztetési kényszer, esetadás). A pusztán grammatikai kategóriákat kódoló, funkcionális fejek jegyeit is ellenőrizni kell, de ha a fej „gyenge”, ez az ellenőrzés az ún. fedett szintaxisban is történhet, a mondat fonológiai előállítás („kiírása”) után is.

nemigen alkalmazhatók,¹⁴ egyenként kell mérlegelni a korpuszban előforduló példákat. Lássunk néhány esetet a Müncheni kódexből, ahol a generikus olvasat a kontextus alapján nagy bizonyossággal azonosítható. A (11) alatti példában kétszer is szerepel a „szelek”, illetve „tengerek” kifejezés, de míg első előfordulásukkor egy konkrét vihar körülményeiként szerepelnek, a második mondatban csak általában jelölik az említett természeti erőket. Ennek megfelelően a határozott névelő megjelenik az első, de elmarad a második használatban.

- (11) Tahat félkèluē parančola a· zèlècn^c & a· tèn gern^c & ļotuala nag čèndèsseg Bizoñ az èmberec čudalkodnacuala mōduan Minèmø èz mèt Ø zèlèc & Ø tèn ger èngèdnèk nèki (MünchK 14va)

Következő példamondatunkban (12) az „emberek” általában említődnek (ti. emberiség, az emberek általában); ezt érdemes összevetni a (11)-es példa „az emberek” névelővel álló kifejezésével, ahol az emberek egy konkrét csoportjára, a hajón tartózkodó személyekre utal a szöveg. Az olvasatok tehát elég következetesen elválnak. További példákat is idézünk a Bécsi kódexből és a Jókai-kódexből.

- (12) Latuā ke(dig) a· golèkezètec felèmen^c & dičøueitec istènt ki adot illèn hatalmat Ø èmbèrecnèc (MünchK 15ra)
- (13) Mert Ø fiu bozzosagot tezè ø atfanac & Ø leañ feltamad ø ańña èllèn Ø Meñ ø napa èllèn (BécsiK 255)
- (14) Azert Ø penzt ne zeresetek mert czalard (JókK 80)

A névelő késői megjelenése ebben a kategóriában összefüggésben állhat azzal a ténynyel is, hogy a mutató névmási módosító, amelyből végül is a névelő kialakult, soha nem jelenhet meg generikus olvasatú főnévi kifejezések mellett, mivel a deiktikus elemek erősen kontextusfüggők. Szintaktikai megközelítésben egy másik magyarázat is lehetséges: Longobardi (1994: 659–662, 2001: 595) úgy érvel, hogy a fajtajelölő főnévi kifejezések a tulajdonnevekhez hasonlítanak, hiszen voltaképpen fajták nevei, és a tulajdonnevekhez hasonlóan a D fejbe mozognak. Ha egy nyelvben ez a mozgás nem kötelező nyíltan a D fej parametrikus beállítása miatt, az adott nyelvben megengedett a pusztán főnévi kifejezések generikus olvasata. Ebben az elméleti keretben az ómagyar főnévi csoportok ismét az angolhoz hasonlóan viselkednek, és a mai magyarhoz vezető történeti változás lényege a D fej ún. erősségének megváltozásában keresendő.

¹⁴ Vö. a Krifka et al. (1995: 9–13) tesztjei, mint például a fajtajelölő predikátumokkal (*kihalt*, *ritka* stb.) való kompatibilitás; ugyanerről lásd még Kiefer (2000: 155–156). A generikusokrók áttekintően: Lyons (1999: 179–198).

3.2.3. Főnévi kifejezések mutató névmási módosítóval

A mai magyar használattól eltérően, a mutató névmási módosítót tartalmazó ómagyar kifejezésekben nem jelenhetett meg a névelő. A mutató elemek a **közvetlen elérhetőséget** kódolják, így funkciójukból adódik, hogy referenciálisak, azaz szükségszerűen határozottak is.¹⁵ A mutató névmások minden nyelvben kimutathatók és valójában nem a határozottság formális jegyével rendelkeznek, hanem a referenciális azonosíthatóság pragmatikai koncepcióját hozzák magukkal, vagyis azt jelzik, hogy az adott entitás közvetlenül elérhető (deiktikusan vagy kontextuálisan), és ugyanez a referenciális azonosíthatóság húzódik meg a nyelvtani határozottság mögött is (Lyons 1999: 279. lásd még 121).

Az alábbi példák az ómagyar mutató névmási módosító használatát mutatják. A közelre (15) és távolra mutató (16) névmások latin megfelelője zárójelben olvasható a kétértelműség elkerülése végett.

(15) Es mongya uala : hogy ew fondalta uolna **ez** zerzetett (=ordinem istum) (JókK 8)

(16) Es im eg Cananeai nemberi **a**- vidècbol ki iouē iuoltuala (=a finibus illis) (MünchK 22ra)

Fontos megfigyelni, hogy a mutató névmás módosítói funkciójában ugyanúgy nem esetjelölt és nincs egyeztetve a főnévi fejjel (**ezt szerzetet*, **abból vidékből*), ahogy a névelő vagy egyéb módosítók sem a főnévi kifejezésen belül. Az egyeztetett mutató névmási módosító jelensége csak a determinánsduplázással kerül a rendszerbe (*ezt a szerzetet*, *abból a vidékből*). Ez utóbbi, a mai magyarban használatos szerkezet az ómagyar korban még nemigen adatolható, elterjedése inkább a 16. századra jellemző (Simonyi 1914: 121), ilyen példákat tehát a vizsgált korpuszban még nem is várunk.

3.2.4. Birtokos szerkezetek

A birtokos szerkezetek vizsgálatakor különbséget fogunk tenni névmási és nem névmási birtokosok között. Névmási birtokos előtt a korai kódexekben gyakorlatilag még soha nem áll névelő, ahogy ez az alábbi példákban is megfigyelhető:

(17) èlhozatec eg talńeron \emptyset o fèiè & a lannac adatec & viue \emptyset o ańńanac (MünchK 20vb)

(18) Es tery meg \emptyset te celladba ystennek aldomasaua (JókK 48)

¹⁵ A hallgatónak összefüggésbe kell hoznia a DP referensét egy olyan tárggyal, amely vagy az adott kontextusban azonosítható/látható, vagy már ismert a megelőző diskurzusból. Ez az ún. *matching constraint*, vö. Hawkins (1978), Lyons (1999: 20–21) után. A mutató névmási elemek szintaxisáról és szematikájáról általában lásd Alexiadou et al. (2007: 93–130).

Csak minimális ellenpéldával számolhatunk: Imre Samu például a Bécsi kódex 25 lapján két névelős előfordulást számlál 294 ellenében (Imre 1953: 354–355). A teljes Jókai-kódexben összesen kettő, míg a Münchener kódex Máté-evangéliumában három ilyen névelős szerkezet azonosítható szemben a névelő nélkül álló több száz esettel. Az 1474-ből származó Birk-kódexben, amely nyelvileg viszonylag közel áll az itt választott korai korpuszhoz, egyáltalán nincs névelős szerkezet (Pusztai 1957: 114). Ez utóbbit I. Gallasy Magdolna is megjegyzi (1992: 736), aki arra is felhívja a figyelmet, hogy a legkorábbi kódexek anyagában személyes névmási birtokos jelzővel elég ritkán fordul elő névelő, mégis ebben a körben a leglátványosabb a határozott névelő terjedése. A következő pontban (3.3. alfejezet) kimutatjuk, hogy a névelő terjedése ebben a környezetben valóban számottevő.

A nem névmási (ragozott vagy ragozatlan) birtokos szerkezetekben megfigyelhető névelőhiányt a már idézett nyelvtörténeti kézikönyvek is rendszerint kiemelik, de egyúttal jelentős ingadozásról számolnak be ezen a téren. Imre Samu így fogalmaz a Bécsi kódex vonatkozó eseteiről: a „névelő már sűrűbben előfordul, de a névelő nélküli alak ilyen esetben is gyakoribb” (...) „Ha a birtokosnak jelzője is van, a névelős szerkezet már jóval gyakoribb, mint a névelőtlen” (1953: 355–356). I. Gallasy Magdolna szerint „az egész birtokos szerkezet előtt is szokásos a határozott névelő. Ilyen használata ingadozásokat, az idő teltével pedig fokozódó gyakoriságot mutat mindenféle főnévfajta esetében, amely jelzőként megjelenik.” Továbbá „a névelő vonatkozik, vonatkozhat az egész szerkezetre is, a jelzőre is, a jelzett szóra is...”, megengedve, hogy „a jelző szerepe lehetett az erősebb, a névelő kitételét gyakrabban eldöntő” (1992: 736–737).

Ha azonban szisztematikusan megvizsgáljuk a választott korpusz példaanyagát, valójában egy egyértelmű szabályosságot találunk: birtokos kifejezés jelenlétében a birtokos szerkezet alaptagja, azaz a birtokszó mindig határozottan értendő. Ez abból következik, hogy a birtokost tartalmazó kifejezések nem szükségszerűen, de prototipikusan határozottak. Ilyenkor a főnév referenciája ugyanis a birtokos referenciájával való kapcsolatán keresztül azonosítható (vö. Koptjevskaja-Tamm 2001: 964). Az ómagyar rendszerben tehát nincs szükség a birtokszó további determinálására. Az egész kifejezés élén megjelenő névelők egyértelműen *csak a birtokoshoz* tartoznak, ennek értelmében pontosan ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk, mint az egyszerű, birtokos nélküli szerkezetekre.

A *-nak/-nek* ragos vagy ragtalan, birtokosként funkcionáló főnévi csoport tehát minden további nélkül kaphat névelőt (19–20), míg jól körülírható esetekben, például ha a birtokos tulajdonnév (21), vagy ha már maga is saját birtokossal rendelkezik (22) a névelő szisztematikusan elmarad.

- (19) a· gèrmecn^c lèlket (MünchK 9rb)
- (20) a· papoc fèdèlmihez (MünchK 33rb)
- (21) menñèknèc orzaga (MünchK 9va; és *passim*)
- (22) te labaidnac sámolā (MünchK 28va)

Még egy ilyen rövidebb, zárt korpuszon belül is, mint a Münchener kódex Máté-evangéliuma, könnyű látványos minimálpárokat találni:

- (23) istènn^c ígeiet (MünchK 19va)
- (24) az orzagnac ígeiét (MünchK 19va)
- (25) orzaganac ewangeliomat (MünchK 10va)
- (26) az orzagnac ewangelioma (MünchK 29vb)

A birtokos szerkezetekben tapasztalható névelőzés tehát nem mutat ingadozást, a birtokszó előtt következetesen nem jelenik meg névelő. Amennyiben idővel növekedést tapasztalunk a *birtokos* előtti névelő előfordulásának gyakoriságában, ez ugyanannak a változásnak tudható be, ami a főnévi csoport belső szerkezeti változását általában érinti: vagyis a névelő használati tartományának bővüléséről van szó, amelyet a birtokosként funkcionáló főnévi kifejezés is szabályosan tükrözni fog.

Meg kell jegyeznünk, hogy *A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNYt)* szerint a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző mellett a birtokszón is megjelenik a névelő, igaz, „a folyamat (...) csak megindulhatott, kiteljesedése a következő korszakban következik be” (ti. a középmagyar korban, I. Gallasy 1992: 736). A *TNYt*-ben idézett korai példa azonban vitatható: a latin forrásszöveg alapján a Jókai-kódexben szereplő „az frateroknak ez hatalmat” feltételezett birtokos szerkezet valójában két nem összetartozó főnévi kifejezés szekvenciája:

- (27) Es az frateroknak ez hatalmat semegyk ne valya te raytad (JókK 24)
Latin: Et nullus fratrum habeat super te potestatem
Értsd: *A frátereknek semelyike nem vallja ezt a hatalmat rajtad*

Már Klemm Antal (1928: 346) is rámutatott, hogy a birtokos és a birtokszó közé a határozott névelő csak a 16. században került be. Imre Samu a Bécsi kódexből egyetlen olyan birtokos szerkezetet tud idézni, ahol a birtokszó előtt megjelenik a névelő (BécsiK 162, Imre 1953: 355), ahol ezt a kivételes használatot talán a jelzős szerkezet hívhatta elő. Ahogy azt a 3.3.2. alfejezetben bemutatjuk, a korpuszvizsgálatok is azt igazolták, hogy a birtokszó előtti névelőzés az ómagyar korszakban még nem jellemző.

A birtokos és a birtok szerkezetét megszakíthatják különböző módosítók, jelzők, kvantorok, beékelte simológyszavak (pl. *kedig*), de a főnévi csoport legkülső, DP rétegében feltehetően ugyanabba a pozícióba kerülhettek egyrészt a birtokos kifejezések, másrészt a mutató névmási módosítók, így kölcsönösen kizárták egymást. A 4. alfejezetben látni fogjuk, hogy a kombináció lehetővé válik az új, determinánsduplázó szerkezetek megjelenésével, igaz, a középmagyar korban a maitól eltérő szórendi minták állnak elő.

3.2.5. *Nem argumentum szerepű összetevők*

Ebben a pontban azt fogjuk megmutatni, hogy a névelő megjelenése, illetve elmaradása szoros összefüggésben áll a főnévi kifejezések mondatban betöltött funkciójával is: nem mindegy, hogy az adott frázis az ige vonzata, szabad bővítménye, avagy önálló referenciával nem rendelkező, predikatív kiegészítője.¹⁶

Viszonylag elterjedt elképzelés a generatív nyelvészetben, hogy a főnévi kifejezést a D kategória teszi argumentummá, ez utóbbi pedig a referencialitás szintaktikai leképezése – ahogy azt eredetileg Szabolcsi Anna (1987) javasolta. Ennek megfelelően a D pozíció kitöltése tulajdonképpen csak az argumentumok esetében elengedhetetlen. Ha egy kifejezés nem argumentum a mondatban, hanem szabad bővítmény, határozottság tekintetében alulspecifikált maradhat (Longobardi 2001: 581).¹⁷ Elvértve találkozunk olyan esetekkel a korai kódexekben is, amikor a névelő elmaradásának aligha lehet más magyarázata, mint ez az alulspecifikáltság. A D pozíció erősödésének megfelelően, vagyis párhuzamosan az a jelenséggel, hogy a határozottsáért felelős DP réteget valamely látható nyelvi elem is megjelenítse, az ilyen esetekben gyorsan elterjed a névelőhasználat már az ómagyar korszakon belül is. Az alábbi példamondatban azonban még nagy valószínűséggel egy névelő nélkül álló szabad bővítményt (*utcákban, erdőben*) idézhetünk:

(28) Nem vètekèdic sem iuolt sem halla valaki o zauat Ø včacbā (MünchK 18rb)

(29) Tehat elmene frater masseus zent ferenchez Aluan vymadsagban Ø erdewben (JókK 15–16)

A pusztá NP-k, vagyis determináns nélkül álló főnévi kifejezések azonban predikatív szerepű összetevők is lehetnek a mondatban.

A mai magyar nyelvhasználatban ilyen predikatív elemek a pusztá főnévi frázisok, amelyek tipikusan az ígét közvetlenül megelőző igemódosítói pozícióban találhatók, vagyis ugyanott, ahol az igekötők. Ezek az igemódosító szerepű összetevők nem állhatnak posztverbális argumentum pozícióban: nemreferáló, attributív jellegük miatt el kell hagyniuk az igei frázison (VP) belüli argumentum pozíciót, és a mondat predikatív részéhez kell kapcsolódnuk (Alberti 1997, É. Kiss 2000: 125). Az ilyen főnévi kifejezések referenciáját nem kell, nem is lehet azonosítani, ezért esetükben D pozícióra, DP rétegre sincs szükség.

¹⁶ Bár némileg eltérő megközelítésben, de I. Gallasy (1992: 740–741) is rámutat arra, hogy a névelő terjedésében különbséget kell tenni a mondatrészek között, vagyis számításba kell venni a mondat ún. aktuális tagolását.

¹⁷ A D kategóriáról, a DP hipotézisről és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou et al. (2007: 51–157), sok helyen támaszkodva Lyons (1999) monográfiájára. A funkcionális kategóriák és a referenciális tulajdonságok összefüggéseinek egy komplex elemzéséhez lásd még: Vangnes (2001).

Az ómagyar adatok tanúsága szerint azonban a szórendi alapsémák még némileg eltértek ettől a mai magyarra megállapított modelltől. A különböző igemódosítók (puszta főnevek, helyhatározói argumentumok, akár ragozott névmások is, predikatív főnevek és melléknevek, másodlagos predikátumok), amelyek semleges mondatokban ma kötelezően az ige előtt állnak, komplex predikátumot hozva létre az igével, az ómagyar korszakban még posztverbálisan is megtalálhatók, még hozzá igen nagy számban – a szórendi megoldásokat pedig nem mindig lehet a latin forrásszövegből eredeztetni, azaz valós ingadozásról beszélhetünk. Ezalól gyakorlatilag csak az igekötők képeznek kivételt, de meg kell jegyezni, hogy az igekötők használata viszont a korszak első felében jelentősen alacsonyabb volt, így gyakran maga az ige áll a predikátum élén.¹⁸

Egy puszta főnévi frázis tehát megjelenhet közvetlenül az ige előtt (30–31), hasonlóan a mai használathoz, de posztverbálisan is (32–33), mi több, a szórend akár egy mondaton belül is variálódhat (34):

- (30) ki az èlhagottat vendi **tõruent** tõr (MünchK 11va)
- (31) Holual leuen ke(dig) **tanalčot** tartanac mēd a· papifeiedelmèc & a· nepecn^c veni i^c (= Iesus) èllèn hog õtèt **halalnac** adnac (MünchK 33vb)
- (32) õ etke ke(dig) vala **saska** & **vad mēz** (MünchK 9va)
- (33) Bodogoc kic èheznèc & zomiuhoznac **igassagot** (MünchK 10vb)
- (34) Nep ki vluala **setetsegbèn** lata **nag vilagot** & halal arńekanac vidèkibèn vlõcnèc **vilag** tamada nèkic (MünchK 10rb)

Írott szövegekről lévén szó, az adatok nem mindig egyértelműek. A magyar nyelvben az ige előtti strukturális pozíció más szempontból is kitüntetett, ez az azonosító fókusz helye. Fókuszszerkezetekkel már az ómagyarban is gyakran találkozunk, de azt is megfigyeltük, hogy jól meghatározott esetekben (pl. explicit kontraszt (35), ún. nehéz főnévi frázis, felszólító mondat stb.) a fókusz szerepű összetevő hátul maradhat.

- (35) Mēnd èzekèt bèzelle i^c (=Iesus) a· golèkèzètecn^c **pelda bèzedecbèn** & peldabèzednèlkül nē bèzel uala nèkic (MünchK 20ra)

Következésképp egy ige mögött álló, predikatív jellegű összetevő esetében felmerülhet a gyanú, hogy valójában egy hátsó fókusszal van dolgunk, de ez sajnos számos esetben nem dönthető el ténylegesen, mint ahogy a mondatintonáció ismeretének hiányában a preverbális esetek egy része is kétértelmű.

¹⁸ Az ómagyarban viszont még morfológiailag több igeforma állt rendelkezésre a nézőponti aspektus kódolására. Az igekötőkről és terjedésükről a VI. fejezetben esik bővebben szó.

A korai kódexek e szórendi jellegzetességei különösen szembetűnőek, ha az adott mondatokat összevetjük a hozzávetőleg egy évszázaddal később keletkezett Jordánszky-kódex megfelelő helyeivel, illetve a 16. század során keletkezett Újtestamentum-fordításokkal, ahol a mai szórendi szabályokhoz jóval közelebbi állapotot találunk. Mindazonáltal posztverbális igemódosítóval elvéve középmagyar szövegekben is találkozhatunk.

Az igemódosítók ingatag pozíciója tagadhatatlanul megnehezíti a névelőhasználat szabályainak lefektetését, hiszen így előfordulhat, hogy egy ige mögötti főnévi kifejezésről nem állapítható meg egyértelműen, hogy argumentum-e. Ráadásul a névelő hiányának más forrása is lehet: a határozatlan névelő használata is eltér a mai grammatikától, és bár számos esetben megjelenik nemszisztematikus határozatlan leírások mellett, nagyon gyakran egyszerűen el is maradhat.¹⁹ Többnyire határozott névelő nélkül szerepelnek még az ún. nem egyedi nevek is (anyagnevek, gyűjtőnevek, az elvont főnevek egy része, vö. Kiefer 2000: 157–158). Ezen felül gyakran elmarad a névelő a folyamatos melléknévi igeneves szerkezetek élén. Az ilyen esetek jelentős részében a generikus olvasat indokolhatja a névelő hiányát (36), de arra is találunk példát, amikor eddig felállított szabályaink egyike sem ad magyarázatot a determináns hiányára (37).

(36) Ki kër tǒllèd **ag** nèki & Ø tǒlled kǒlçon veuǒtǒl èlne fordol' (MünchK 11vb)

(37) Haluan ke(dig) èzt i^c (=Iesus) čudalkodec & Ø ǒtèt kǒuètǒcn^c monda (MünchK 14ra)

A jelenség valószínűleg inkább a beágyazott tagmondatok szintaxisával, pontosabban a szerkezet történeti változásával magyarázható, és további vizsgálatot igényel.

3.3. A terjedés

Ha egységes (időben valamelyest lehatárolt) korpuszokon vizsgáljuk a névelőhasználatot, a rendszer viszonylag koherens képet nyújt. Az ingadozás látszatát inkább az kelti, hogy az ómagyar korszak későbbi kézírataiban a névelő használatában terjedés figyelhető meg.

Ezt első ízben úgy figyeltük meg, hogy a Münchener kódexben gyűjtött eseteket összevetettük a Jordánszky-kódex párhuzamos szöveghelyeivel. A huszita fordítás után körülbelül 100 évvel keletkezett kézirat ugyanis szintén tartalmazza az evangéliumok magyar fordításának egy másolatát. Az összevetés során világossá vált, hogy kisebb-nagyobb mértékben megjelenik a névelő a 3.2. alatt bemutatott környezetek egy részében,

¹⁹ Az ómagyar kori határozatlan névelő használata további kutatásokat igényel. Az egzisztenciális kvantorokról a VII. fejezet nyújt áttekintést.

de leginkább a generikus olvasatú főnévi kifejezések körében szembetűnő a változás: ezek ugyanis már többnyire névelővel állnak.²⁰

A digitális ómagyar korpusz folyamatos fejlesztésével lehetőség nyílt e fenti megfigyelések gépi kereséssel történő ellenőrzésére, illetve nagyobb adatmennyiség bevonásával a terjedés számszerű bizonyítására. A gépi korpuszvizsgálattal nem csak a névelőhasználat arányos növekedését kívántuk kimutatni, hanem választ kerestünk arra kérdésre is, hogy a fent bemutatott kontextusok melyikében tapasztalhatunk nagyobb eltolódást, vagyis mely szintaktikai környezetek mutattak kisebb ellenállást a névelőhasználattal szemben.²¹

A hipotézis teszteléséhez öt olyan kódexet választottunk ki, amelyek a korszak két végpontját, illetve a közbülső fázisokat is reprezentálják, illetve amelynek nemcsak betűhű, hanem már a normalizált változata is online kereshető (<http://corpus.nytud.hu/rmk>). Összehasonlítóképpen, az adatokat szemléltető 2. táblázat utolsó sorában feltüntettük egy mai magyar bibliafordítás (Szent István Társulat) névelőhasználatának arányát is.

2. táblázat. A határozott névelők aránya öt ómagyar kódexben

	Datálás	Tokenszám	a/az	%
Jókai-kódex	1370 után / 1448 k.	22733	550	2,42
Bécsi kódex	1416 után / 1450 k.	54423	2225	4,09
Guary-kódex	1495 előtt	20288	1387	6,84
Könyvecse	1521	8745	621	7,10
Kazinczy-kódex	1526–1541	23591	2042	8,66
SzIT	<i>Mai magyar</i>	616131	68562	11,12

A táblázat alapján egyértelműen megfigyelhető a határozott névelő használati arányának rendületlen növekedése az ómagyar korszakon belül is. A találatok természetesen magukba foglalják a névelővel egy alakú, ragtalan távolra mutató névmási módosítókat is (vö. (1)), de ez az arányszámokat nem módosítja, mivel nem feltételezzük, hogy bármilyen grammatikálizációs folyamat vagy elméleti megfontolás indokolná a mutató névmási módosító arányának időbeni növekedését. A determinánsok típus szerinti szétválasztása csak a már morfoszintaktikailag elemzett szövegen lehetséges, de ezek az ily módon annotált szövegek egyelőre csak a teljes korpusz igen kis részét alkotják.

²⁰ Számos idézett példa megtalálható egy korábbi tanulmányban: Egedi (2011b). A névelőzés terjedését olyan szintaktikai környezetek felülírási szabályai is elősegíthették, mint az anaforikus/kataforikus használat. A Münchener kódex következő szöveghelyén például az amúgy mindig névelő nélkül álló (tulajdonnévként viselkedő) *próféta* névelőt kap mint a vonatkozó mondat antecedense: *ig vldoztec a-p(ro)phetacat kic voltanac tu elottetec* (MünchK 10vb). A kérdéses determináns a latin szöveg tanúsága szerint nem értelmezhető mutató névmási módosítóként.

²¹ A korpuszvizsgálat eredményeit az oslói *Exploring Ancient Languages through Corpora* c. konferencián ismertettük: Egedi Barbara–Simon Eszter: Gradual expansion in the use of the definite article. Checking a theory against the Old Hungarian Corpus. University of Oslo, 2012. június 14–16.

Következő vizsgálatunk arra a kérdésre keresett választ, hogy a gépi keresés segítségével kimutatható-e különbség a névelőterjedés arányában, ha a kritikus környezeteket külön-külön vizsgáljuk; a kézi keresés alapján ugyanis az volt az előfeltevésünk, hogy a terjedés mértéke nem egyenletes. A jól meghatározható szerkezeti konfigurációk viszonylag hatékonyan tesztelhetők a korpuszban. A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a generikus olvasatú főnévi kifejezések automatikus elkülönítése – jelen tudásunk szerint – gyakorlatilag lehetetlen, minthogy lokális szemantikai és pragmatikai tényezők bevonása nélkül ez a kategória értelmezhetetlen. Az inherensen egyedi referenciájú nevek előtti névelőzést gyakoriság alapján kiválasztott lexémák egy során teszteltük. Ez utóbbi vizsgálat, nem meglepő módon, nem vezetett konzisztens eredményhez: bizonyos lexémáknál (pl. *hold*, *föld* stb. mellett) egyértelmű változás figyelhető meg a névelőhasználat irányába, míg más tételek esetében (pl. *király*, *úr*, *isten* stb.) számottevő az ingadozás, akár egyazon kéziratban belül is.²² Az adatok kezelését itt külön megnehezíti, hogy az egyes lexémák természetesen egészen különböző arányokban fordulhatnak elő az egyes kódexekben, illetve néha egyáltalán nem adatolhatók. A 3. táblázat egy válogatást mutat az egyedi nevek vizsgálatából, amely alapján jól látható, hogy egységes tendencia, vagy megjósolható terjedési minta az egyedi nevek mellett még gépi keresés alapján sem határozható meg.

3. táblázat. Névelőhasználat ún. *egyedi nevekkel*

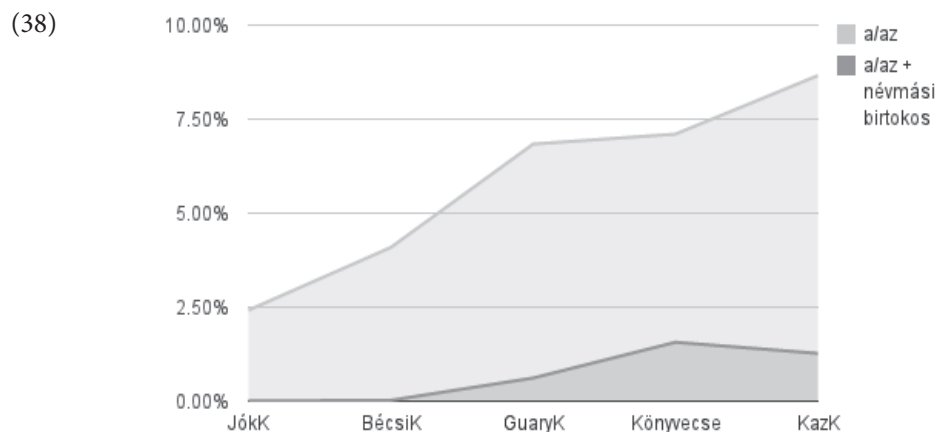
Névelő	JókK		BécsiK		GuaryK		Könyvecse		KazK	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
hold	1	0	7	0	0	9	0	0	0	5
föld	24	11	143	47	14	6	0	2	3	11
pokol	8	0	8	1	17	10	10	0	3	0
isten	176	2	264	2	141	11	83	0	125	26

Hatékonyak bizonyult a keresés a fix szerkezeti kombinációkban. Az automatikus korpuszvizsgálat igazolta a névelő használatának tökéletes hiányát a mutató névmási módosító és a nominativusi/ragtalan birtokos mellett. Továbbá rendkívül alacsony előfordulási arányt, kevesebb mint 10 találatot kaptunk a *-nak/-nek* ragos birtokos melletti névelőhasználatra.

Mivel mind a determinánsduplázást (*az az asztal*), mind a birtokszón megjelenő névelőt (*Hugónak az asztala*) középmagyar kori újjításként ismerjük (lásd a következő, 4.1-es részben), a gépi keresés eredményei kiválóan megfeleltek a várakozásainknak. Radikális és következetes aránynövekedést csak a névmási birtokos előtt tudunk számszerűleg is kimutatni. Ez az aránynövekedés azonban, ha meglehetősen egyértelmű is, nem akkora mértékű, mint a determinánshasználat növekedése általában, azaz az összes környezetet egyszerre figyelembe véve. Az alábbi grafikon jól illusztrálja, hogy a névmási birtokos előtt a névelőhasználat növekedik ugyan (alsó vonal), de sokkal kisebb mértékben, mint

²² Megjegyzendő, hogy az *isten* szó használatánál ez az ingadozás a mai magyarban is megfigyelhető.

a névelőhasználat együttvéve (felső vonal).²³ Számításba véve az összes vizsgált környezetet, ahol a korai kódexek még egyáltalán nem vagy csak igen alacsony mértékben engedélyezik a határozott névelőt, az ábra csak úgy magyarázható, hogy a két értékvonallal közé eső tartományért az automatikus módszerrel nem kereshető, generikus olvasatú főnévi kifejezések előtti növekvő névelőhasználat a felelős.

4. Strukturális következmények: a főnévi kifejezés funkcionális felépítésének fokozatos bővülése

4.1. A mutató névmási módosítók

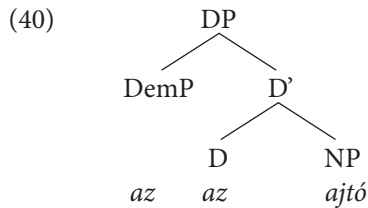
Ahogy a 2. alfejezetben bemutattuk, a határozott névelő kialakulása után a mutató névmási módosítóval ellátott és a névelős szerkezetek formailag, legalábbis írott formájukat tekintve, továbbra is egybeestek. Hasonló folyamat más nyelvekben is megfigyelhető, de idővel a grammatikalizálódott elem (ebben az esetben a névelő) felépítése általában fonológialag egyszerűsödik, vagy valamely más morfológiai változás során a két elem egyértelműen szétválak. Az újlatin nyelvekben például egy új mutató névmási sor alakult ki egy nyomatékosító elem (*eccum*) és a korábbi névmás összekapcsolódásából, amelyek idővel fonológiai, majd szintaktikai értelemben is összeolvadnak (Giusti 2001: 170).

²³ A Jókai-kódexben és a Bécsi kódexben a névmási birtokos előtti névelőhasználat 0,01, illetve 0,02 százalékban mutatható ki.

A magyarban egy sajátos megoldás kialakulása figyelhető meg a névmási és a névelős szerkezet egyértelmű elkülönülésének folyamatában, amely végeredményben már a mai rendszerre emlékeztet – de ahogy látni fogjuk, a mutató névmási módosítóval bővített frázis belső strukturális felépítésében mégiscsak eltér a maitól.

A középmagyar korszakban megjelenik a determinánsduplázás, azt a benyomást keltve, hogy ebben az új konfigurációban a D fejből lévő határozott névelő és a specifikálóba mozgatott mutató névmási determináns egyidejűleg van kiejtve, azaz a DP frázis mindkét szerkezeti helyének fonológiai kitöltése (40) különbözteti meg a mutató névmással bővített szerkezetet az egyszerű határozott névelőtől.

Ahogy ezt a nyelvtörténeti szakirodalomból is tudjuk (I. Gallasy 1992: 722–723), és ahogy ezt a korpuszvizsgálat is igazolta, az 'az az ajtó' típusú szerkezet az ómagyar korban még csak elvétve adathozható. Ráadásul a közelre mutató névmás alakilag nem esett egybe a névelővel, így a determinánsduplázás, megjelenése után, aszimmetrikusan csak a távolra mutató névmással mutat rohamos terjedést. Az 'ez az ajtó' típusú szerkezetek nyilván csak analógiás alapon, a duplázó szerkezet gyakoriságával és rögzülésével épültek be a rendszerbe. Ezt támasztják alá Dömötör Adrienne-nek a középmagyar korszakra készített statisztikai adatai is (4. táblázat), amelyekből világosan kiderül, hogy a közelre mutató névmási módosítóval a duplázó szerkezetek jóval lassabban terjedtek el.

4. táblázat. A determinánsduplázás terjedése

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett az 'azt az ajtót'	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett a(z) 'az ajtót'	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett ez 'ézt az ajtót'	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett e(z) 'éz ajtót'	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

(Dömötör 2008a: 24–25 nyomán.)

Megjegyzendő, hogy a magyarban is fellelhetők a (39) alatt ábrázolt újlatin megoldásra emlékeztető folyamatok, csak hogy ezek a magyarban nem válnak olyan kizárólagossá, mint például az olasz esetében. Az *emez*, (*~imez*), *amaz* alakok is az ómagyar korban jelennek meg (D. Máta 2003b: 402) egy nyomatékosító elem és a mutató névmás összeolvadásával. Érdekes megfigyelni, hogy a standard nyelvhasználatban ezek a stílusosan igen-csak jelölt morfémák ma sem használhatók névelővel együtt. Ez az alternatív szerkezet mindvégig megfért az új duplázó szerkezet használatával párhuzamosan, de kiszorítani sohasem tudta.

A determinánsduplázó szerkezet több szempontból is kivételes jelenség. A generatív szintaxiselmélet egyik alapvető elve a gazdaságosság, így a frázisstruktúrában tipikusan vagy a szerkezeti fej van kiejtve a megfelelő elem közvetlen beillesztésével, vagy a specifikálóba érkező elem elégit ki a mondatderiváció valamely formális kívánalmát. A határozottsáért felelős funkcionális projekció kettős kitöltése ennek értelmében atipikus és nem gazdaságos. Ráadásul a szerkezet élén megjelenő mutató névmás, bár módosító szerepet tölt be, ellentétben a főnévi kifejezésen belüli egyéb módosítókkal, az esetvégződéseket és a többes szám jelét is felveszi, morfológiailag egyezve az általa módosított főnévi fejjel.

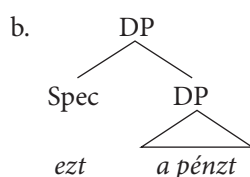
(41) a. ezek a könyvek b. azt a könyvet c. azokat a könyveket

A mutató névmási módosító e szokatlan viselkedése miatt a mai magyar adatok kapcsán is felmerült az értelmezős szerkezetként való elemzés. Eszerint a (41) alatti kifejezések két mellérendelt DP-ből állnának, ami egy frázisszerkezeti modellben csatolásként ábrázolható (É. Kiss 1998: 82). Bartos Huba (2000, 2001) mégis amellett érvel, hogy a mai magyar mutató névmási módosító a DP projekció specifikálójában helyezkedik el, és a (42) alatti struktúrát javasolja.²⁴ Ezt az elemzést É. Kiss (2000) is átveszi.

²⁴ A mutató névmási módosító Kenesei István egy korábbi tanulmányában (1994: 295) is a DP projekció specifikálójában található.

Ahogy a következő pontban bemutatjuk, a birtokossal való kombinációban a mai magyartól eltérő szórendet találunk, ami arra enged következtetni, hogy ténylegesen egyfajta értelmezős szerkezetről van szó a középmagyar korban, amelyet szintaktikai modellünkben adjunkciónak, azaz fráziscsatolásnak lehet ábrázolni:

(46) a. $[_{DP} [_{DP} \text{ ezt}] [_{DP} \text{ a pénzt}]]$

4.2. Birtokos szerkezetek

Akárcsak a mai magyarban, az ómagyarban is két birtokos szerkezetet találunk (47). A szerkezetek között látszólag nincs érdemi jelentésbeli különbség. Míg azonban a mai magyarban *-nak/-nek* ragos birtokos mellett a birtokszó rendszerint egy determinánssal áll, a szerkezet ómagyar megfelelőjében nem jelenik meg a névelő (47b).²⁶

(47) a. a(z) szerzetes könyve b. a(z) szerzetesnek \emptyset könyve

Következésképpen a kétfajta ómagyar birtokos csupán egyetlen tulajdonságban különbözik egymástól: *-nak/-nek* ragos birtokossal a szerkezet szétszakítható és a birtokos akár hátul is megjelenhet. Bár a szétszakított birtokos nem gyakori a korai kódexekben, egy a Jókai-kódexen végzett automatikus keresés számszerűen is alátámasztja az előfordulásait. A kódex 756 *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetéből 21 szétszakított szerkezet, ebből 9 hátsó birtokos.

5. táblázat. A JókK *-nak/-nek* ragos birtokosai*

A <i>-nak/-nek</i> ragos birtokosok összesen	756
Birtokos és birtokszó szomszédosak	613
Birtokos és birtokszó között módosítók (jelzők, kvantorok stb.)	122
Szétszakított birtokos	21

* Névmási birtokosok és névutós kifejezések kizárva.

²⁶ Az itt következő 4.2. és 4.3. alfejezetek elemzéseinek könnyebb követhetősége érdekében ugyanazon a kitalált példán (amelyben egy bizonyos szerzetes a birtokos és egy könyv a birtok) vezetjük le a bemutatni kívánt szerkezeti konfigurációkat. Eredeti ómagyar példákat a birtokos szerkezetekre 3.2.4. alatt bőven idéztünk.

A latinban is elérhető mindkét sorrend, bár egész más szabályok mentén. Mindazonáltal a késői latinban az arány egyértelműen a posztnominális birtokosok felé tolódik (Magni 2011). A Münchener kódex tetszőleges fejezetét kiválasztva jól megfigyelhető, hogy az ómagyarban, a fordításirodalom gyakran emlegetett latin befolyásoltsága ellenére, az elöl álló birtokos a jelöletlen.

6. táblázat. Szórend a birtokos szerkezetekben (MtEv 13. fejezet)²⁷

Magyar		Latin	
birtokos elöl	birtokos hátul	birtokos elöl	birtokos hátul
30	–	1	31

Latin hatás legfeljebb a kétféle magyar birtokos előfordulási arányában jelentkezhet. A Münchener kódex első öt fejezetében például 63 *-nak/-nek* ragos birtokos áll szemben 10 nominativusi/jelöletlen birtokos jelzővel, míg a kollokvialisabb regiszterhez köthető, valamivel később keletkezett levelekben ez az arány akár a fordítottja is lehet. Ez talán a morfológiai esetjelölés fordítói kényszerének tudható be, akárcsak az a jelenség, hogy a ma csak ragtalan birtokossal álló ún. deskriptív birtokosok (pl. *Szeged városa* típus, *Örs vezér tere* típus) mindkét szerkezetben adathatók, pl. *oliuetnac hegerè* (MünchK 26rb Mt 21:1), *galileanac videkibe* (MünchK 9rb Mt 2:22), vs. *isř(ae)l foldebè* (MünchK 9rb Mt 2:21).

Érdekes megfigyelni, hogy a korai kódexekben nem nagyon találkozunk mutató névmási módosítóval kombinált birtokos kifejezésekkel (vö. mai magyar *Hugónak ez az ötlete*). A kombináció – kézenfekvő szemantikai okokból – eleve nem túl gyakori, és például a teljes Máté evangéliumában a latin szövegben is csak egy olyan hely van (Mt 24:14), ahol a két kifejezés egy frázisban kombinálódik. Szembetűnő azonban, hogy a magyar kódexek egytől egyig különböző elkerülő stratégiákat alkalmaznak a kifejezés lefordításakor. A Münchener kódex egyszerűen ignorálja a determinánst, a Jordánszky-kódex jelzős szerkezetté alakítja birtokost, a középmagyar korszak elején készült Pesti Gábor-féle Újtestamentum-fordításban pedig egy vonatkozó mondat helyettesíti a birtokost.

- (48) a. Latin: Et praedicabitur **hoc evangelium regni** in universo orbe in testimonium omnibus gentibus
 b. Mai: **Az országnak ezt az evangéliumát** hirdetni fogják az egész világon, bizonyosságul minden népnek (*Szent István Társulat*)
 c. *Münchener kódex* [1466] → ignorálja a MNM-t
 És prédikáltatik **az országnak evangélioma** mend ez világban, minden nemzeteknek tanóságokra

²⁷ A két nyelvben az adatok összegének különbsége abból fakad, hogy két esetben a magyar fordító/másoló jelzős szerkezetet választ az eredeti latin birtokos helyett.

- d. *Jordánszky-kódex* [1516–19] → jelzős szerkezet
 És prédikáltatik **ez mennyei szent evangéliom** mind ez teljes világon minden
 rendbéli népeknek bizonságára
- e. *Pesti Gábor Újtestamentuma* [1536] → vonatkozó mondat
 És **ez evangéliom, ki mennyből vagyon**, hirdettetik mind ez széles világon,
 bizonságul minden népeknek

A mutató névmási módosító és a birtokos összekombinálása tehát nehézségekbe ütközött, amelynek alapvetően az lehet az oka, hogy az ómagyar korszakban ezek ugyanazt a szerkezeti pozíciót foglalták el a főnévi kifejezésen belül (Spec,DP) és ezért kölcsönösen kizárják egymást. A kombináció feltehetően csak *-nak/-nek* ragos szétszakított birtokos esetében valósulhatott meg, ennek a feltevésnek az alátámasztására azonban további korpuszvizsgálatok szükségesek.

Ahogy az előző részben rámutattunk, a 16. században egy új minta jelenik meg a mutató névmási módosítóval bővített főnévi csoport kifejezésére, ti. az 'az az ajtó' típus. Ezzel párhuzamosan – és talán nem is teljesen függetlenül – egy másik változás is megfigyelhető a középmagyar korszak elején: a korábbi szokással ellentétben a birtokszó előtt megjelenik a névelő, legalábbis a *-nak/-nek* ragos birtokos esetében (vö. Klemm 1928: 346). E változások szépen illeszkednek az általános tendenciába, amely szerint a névelőhasználat számos kontextusra kiterjed, vagyis a D fej kiejtése egyre több környezetben válik kötelezővé.

Feltehetjük azonban, hogy a már említett gazdaságossági elveknek megfelelően a D fej és a specifikáló egyidejű kitöltése ebben a korban nem preferált, és a mutató névmási módosítóhoz hasonlóan, a *-nak/-nek* ragos birtokos is csatolással kapcsolódik a szerkezethez, amennyiben a D fejet kitöltő névelő is jelen van (49a).²⁸ Párhuzamosan az újítással, természetesen egyelőre a régi birtokos szerkezet is fennmarad, amelyben a *-nak/-nek* ragos birtokos a DP specifikálójában kap helyet és ilyenkor a D fej üresen marad (49b).

- (49) a. [_{DP} [_{DP} a szerzetesnek] [_{DP} a könyve]] b. [_{DP} a szerzetesnek [ø könyve]]

Az új minták terjedése természetesen nem egyenletes a különböző írott regiszterekben és területi különbségek is megfigyelhetők. Fábián Ilona, aki a határozott névelő használatát vizsgálta Pázmány műveiben, a birtokos szerkezeteket is megvizsgálta ilyen szempontból és nemcsak Pázmánynál, hanem néhány további általa kiválasztott kéziratban is (K. Fábián 1986: 331–332), ami érdekes adalékkal szolgálhat a mi szempontunkból is. Az

²⁸ Számos jel utal arra, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos történetileg valójában „kívülről” érkezett, vagyis eleinte mindig a főnévi kifejezésen kívül generálódott és csak később integrálódott úgy a frázisstruktúrába, mint a ragtalan birtokos jelző alternatívája. Az itt tárgyalt *a szerzetesnek a könyve* típusú új szerkezet úgy is felfogható, mint egy nem is annyira új, szétszakított birtokos szerkezet. Ez esetben a névelő megjelenése a DP belügye, és inkább abba a tendenciába illeszkedik, amely szerint a névelő a névmási birtokosok mellett is rohamosan elterjed, vö. [_{DP} a szerzetesnek] (...) [_{DP} a pro könyve]. Igaz, az ilyen szerkezetek jelentkezését ebben az esetben jóval hamarabb várnánk.

még talán nem annyira meglepő, hogy gyakorlatilag nem talált névelőt a birtokszó előtt a teljes Érdy-kódexben (1524–1527), annál érdekesebb, hogy a determináns Pázmány leveleiben is teljesen hiányzik (17. század első negyede), miközben a nyugat-dunántúli terület úriszéki perjegyzőkönyveiben, már az 1580–1590-es években, gyakori a névelőhasználat a birtokszón ragos birtokos jelzőt követően.

4.3. Átrendeződés a bal periférián

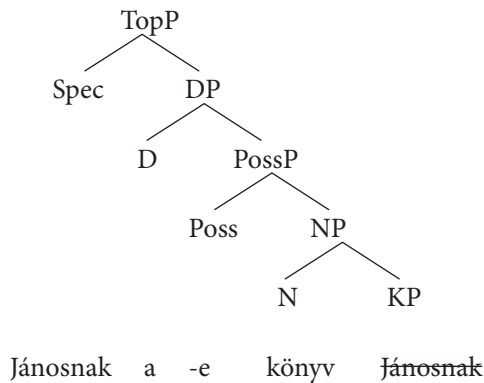
4.3.1. A mai magyar főnévi kifejezések bal perifériájáról

A mai magyar nyelvben a névelő használata mind a mutató névmási módosító, mind a *-nak/-nek* ragos birtokos kifejezések mellett kötelező.

- (50) a. *ez/az a könyv* b. *a szerzetesnek a könyve*

É. Kiss Katalin (1998, 2000) javaslata szerint a ragtalan (eset nélküli) birtokos logikai értelemben determináns szerepet játszik, így a levezetés során determinánsi jegyet kap és következésképpen determinánsi pozícióba kell kerülnie. Ekkor a névelőt már szükségtelen kiejteni a D fejben. Ezzel szemben a *-nak/-nek* ragos birtokosnak az esetadási megszorítás miatt²⁹ el kell mozdulnia a főnévi alaptaggal szomszédos bővítményi pozícióból. A belső topikalizáció során viszont a birtokos kifejezés nem a DP specifikálójába, hanem egy a DP-re épülő topik frázisba (TopP) érkezik, így a D fej kiejthető és a névelő meg is jelenik a szerkezetben (51).³⁰

- (51) (É. Kiss 2000: 139 után)

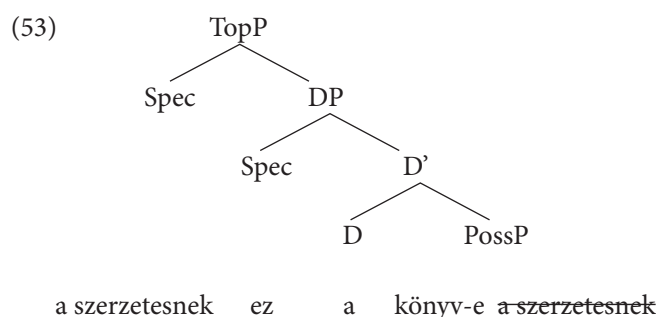

²⁹ Vagyis azért, hogy a főnévi csoport megkaphassa az esetragját a jobb szélről, és a birtokos ne legyen útban.

³⁰ Ez a belső topikalizáció más szerkezetekre is jellemző, vö. pl.: [a fiára büszke a fiára] apa. Az elmélet egy korábbi verziójában É. Kiss (1998: 86) a belső topikalizációt adjunkcióként ábrázolja.

Az (51) alatti elemzésből és a korábban tárgyalt (vö. (42)) megfontolásokból következik, hogy ha a mutató névmási módosító és a birtokos egyszerre jelennek meg a szerkezetben, a birtokosnak mindig meg kell előznie a névmást (52a), mivel ez utóbbi a DP specifikálójában található. A fordított sorrend tehát agrammatikus (52b), mint ahogy a ragtalan birtokos jelzővel kombinált struktúra is (52c), tekintve hogy itt mind a birtokos, mind a mutató névmási módosító ugyanazért a pozícióért verseng.

- (52) a. a szerzetesnek ez a könyve
 b. *ez a szerzetesnek a könyve
 c. *a szerzetes ez a könyve

4.3.2. Középmagyar szórendi sajátosságok

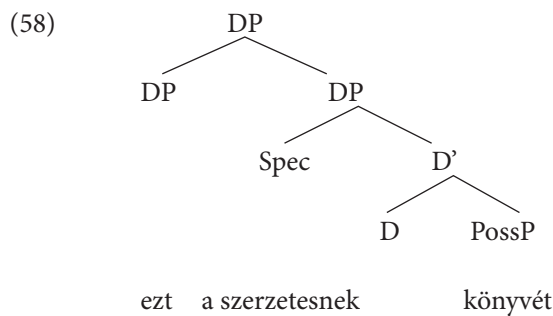
Míg az ómagyar korban a mutató névmási módosító és a birtokos kifejezés látszólag kölcsönösen kizárják egymást, a két kifejezés kombinációja a középmagyar korszakban már jól adatolható. Az elemek sorrendje azonban eltér a mai magyar mintától, és olyan jellegzetes szórendbe illeszkedik, amely a mai magyarban nem grammatikus. Ahogy az alábbi példákban is megfigyelhető, a főnévi fejjel számban és esetben egyeztetett mutató névmási módosító kijebb, azaz balrább helyezkedik el, mint a birtokos kifejezés. Először egy sematizált példán bemutatjuk a középmagyar (54a) és a mai magyar (54b) szórend közötti különbséget, majd eredeti példák következnek a jelenség illusztrálására (Simonyi 1914: 121–122 után).

- (54) a. Azok a szerzetesnek könyvei b. A szerzetesnek azok a könyvei
- (55) Azok az Angliának nemesei (Fal. 63)
- (56) Arrul is az bibliának részéről (Pázm. Kal. 473)

Ezekről az adatokról tehát a mai magyarra javasolt elemzések alapján nem tudunk számot adni. Vitathatatlan, hogy az ómagyarhoz képest nagy változást jelent a kiterjesztett DP projekció megjelenése, ami valószínűleg a határozott névelő szisztematikus használá-

latának és egyre több kontextusban való elterjedésének strukturális következménye. Úgy tűnik azonban, hogy a középmagyar korban két különböző kifejezés versengett ugyanazért a külső pozícióért. A fent bemutatott kombinációk csakis úgy jöhettek létre, hogy a mutató névmási módosítóval bővített új adjunkciós szerkezet (46) kombinálódott a régi (névelőtlen) birtokos szerkezettel (49b). A kombinációt (57) alatt ábrázoltuk, és az eredményt (58) alatt ábrázoljuk is szemléltettük:

(57) $[_{DP} [_{DP} \text{ ezt}] [_{DP} \text{ a könyvet}]] + [_{DP} \text{ a szerzetesnek} [\emptyset \text{ könyve}]] \Rightarrow$
 $[_{DP} [_{DP} \text{ ezt}] [_{DP} \text{ a szerzetesnek} [\emptyset \text{ könyvét}]]]$

Megfigyeltük, milyen nehézségekbe ütköztek az ómagyar és korai középmagyar bibliafordítások egy mutató névmási módosító és birtokos kombinációját tartalmazó evangéliumi hely (Máté 24:14) lefordításakor. Az 1590-ben keletkezett Vizsolyi Bibliában viszont pontosan az itt tárgyalt szerkezeti kombináció alkalmazásával a hely pontos visszaadása is megoldható:

(59) Es predikáltatic **ez Isten országának Evangelioma** mind az egész földön
 (Mt 24:14)

4.3.3. A történeti folyamat rekonstrukciója

Ezek után csupán az a kérdés maradt, hogy jutunk el a jellegzetes középmagyar szórendtől a mai szórendi szabályhoz, hiszen ma a két összetevőnek pontosan fordított sorrendben kell állnia: a mai magyar mutató névmási módosító szigorúan szomszédos a névelővel, és a birtokos kizárólag előtte jelenhet meg (vö. (52a) és (54b)).

A folyamatot úgy rekonstruáljuk, hogy a főnévi frázis „fellazult” bal periferiáján az adjunkciós műveletek két irányban grammatikalizálódtak. A determinánsduplázás növekvő előfordulásával, azaz a minta elterjedésével, a mutató névmási módosító és a névelő szekvenciája állandó mintázatba rögzült, amit frázisszerkezeti modellünkben úgy magyarázhatunk, hogy a névmási módosító újra a DP tartományba integrálódott – oda, ahol tulajdonképpen eredetileg is volt, mielőtt még a névelőhasználat drasztikusan elterjedt volna és az egyértelműsítés igénye létrehozta volna a duplázó struktúrát. A jelenség, hogy

egy csatolt elem specifikálóvá válik, nem példa nélküli: Elly van Gelderen (2008: 250) hasonló történeti folyamatokat vizsgálva megfogalmazott egy harmadik gazdaságossági elvet a változási ciklusok kapcsán, az ún. specifikáló inkorporációt. Ennek értelmében a „kívülről érkező” elemek a specifikáló pozíciót preferálják a csatolással szemben.

Ez a rekonstrukció részben megmagyarázza a mutató névmási módosítók kivételes viselkedését is a mai magyar főnévi kifejezésekben: helyzetüket tekintve már szerkezetileg kötöttek ugyan, felépítésükben mégis megőrizték korábbi függetlenségüket és morfológiaiailag is megjelenítik az egyeztető jegyeket a főnév számával és esetével.

A *-nak/-nek* ragos birtokos rendszeres megjelenése a bal periférián ezek után újra-értelmeződhetett a kiterjesztett főnévi frázis legkülső rétegeként, amelyet É. Kiss (2000) javaslatát követve akár egyfajta topik frázisnak is tekinthetünk – ahogy ezt (51) alatt ábrázoltuk is.³¹

Hogy a két csatolt összetevő (birtokos és MNM) közül miért pont a névmási módosító pozíciója rögzült a DP frázison belül, és nem fordítva, több okból is következhet. Egyrészt a mutató névmási módosítóval szemben a birtokos kifejezés mind lexikális tartalmát, mind belső komplexitását tekintve nagy variációt mutat. Másrészt – és ez talán egy sokkal fontosabb érv – az ómagyar adatok tükrében feltételezhetjük, hogy *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezeteknek mindvégig megmarad egy olyan variánsa, ahol az „elszakított” birtokos nem a frázison belülről eredeztethető, hanem eleve kívül generálódik: egy felettes predikátum argumentumaként, vagy a mondatban foglalt esemény érintettjeként. Erre mutat a gyakori többes számú egyeztetés a birtokszón, illetve a névmási birtokos jelző kitétele a *-nak/-nek* ragos birtokos mellett is.

(60) mert megkouèredet è nepnèc o ziuoqc (MünchK 19va Mt 13:15)

Összefoglalásképpen a változás egy sematikus ábráját vázoljuk fel a fejezet végén. A bemutatott középmagyar adatok és a mai magyar közötti változás pontos folyamatáról és idejéről egyelőre semmiféle evidenciával nem rendelkezünk, az itt ábrázolt folyamat tehát csak egy lehetséges rekonstrukció.

³¹ A birtokos kapcsolódásának módja, vagyis hogy csatolásként fogjuk fel, vagy egy külön frázis specifikálójába helyezzük, végül is csak elemzés kérdése. Mindenesetre a belső topikalizáció művelete szép párhuzamot nyújt a magyar mondat topikorientált felépítésével.

(61)

ÓMAGYAR

